

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ КАВКАЗА

УДК 398.224

DOI 10.31143/2542-212X-2020-4-240-258

ТИПОЛОГИЯ СЮЖЕТОВ О НАРТЕ ТОТРЕШЕ В АДЫГСКОМ ЭПОСЕ**М.Ф. БУХУРОВ**

*Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук»
360000, КБР, г. Нальчик, ул. Пушкина, 18
E-mail: mbf72@mail.ru*

Аннотация. В адыгском эпосоведении образ нартского богатыря Тотреша рассматривается чаще всего в связи со сказанием о его поединке с нартом Сосруко. По этой причине он представляется персонажем или однозначно отрицательным, или же в оценочном плане не определенным. Такое впечатление не может рассеять и другое эпическое произведение, «Песня могучих нартов», в которой этот герой фигурирует как один из защитников нартского края. Между тем, данный образ встречается в ряде эпических сказаний адыгов, причем не всегда в негативном свете, хотя исследователи до настоящего времени не обращали достаточного внимания ни на это обстоятельство, ни на самого героя. В указанном плане особый интерес представляют два поэтических сказания-пшинатля «Войско устрашающий наездник одинокий» и «Раздвоенное копье Тотреша», которые привлекаются к рассмотрению впервые. Данным обстоятельством обусловлена актуальность темы настоящей статьи. Цель исследования – дать по возможности полное аналитическое описание сюжетики и основных мотивов сказаний о Тотреше, в связи с чем на протяжении всей работы в центре внимания автора остается анализ особенностей генезиса, эволюции и трансформации главных сюжетообразующих элементов, прослеживаются пути проникновения фольклорных универсалий в отмеченных сказаниях и определяются типы мотивов и сюжетов в соответствии с имеющимися указателями (АТ, СУС и др.). На основе проведенного анализа делается вывод, что большинство сюжетов об этом персонаже окончательно сформировалось на завершающем этапе продуктивного периода нартского эпоса в результате взаимодействия разностадиальных компонентов, что подтверждается наличием в них сюжетообразующих мотивов, основанных на архаических представлениях (змееборчество, бой отца с сыном или близким сородичем, «культурные подвиги» и др.), и мотивов более позднего происхождения (защита своей земли, культ силы и благородства и другие черты идеального средневекового рыцаря.). Стадиальное положение художественного образа получило отражение в его типологии и поэтическом языке сказаний. Проведенные наблюдения позволяют считать Тотреша одним из героев, чей образ является результатом логического завершения типов ключевых персонажей архаического эпоса адыгов.

Ключевые слова: адыгское эпосоведение; сказание; нартский богатырь; Тотреш; Сосруко; архаический эпос.

TYPOLOGY OF PLOTS ABOUT NART TOTRESH IN THE ADYGHE EPIC

M.F. BUKHUROV

*Institute for Humanitarian studies – branch of the FSBSE «Federal Scientific Center ‘Kabardin-Balkar Scientific Center of the Russian Academy of Sciences’»
360000, KBR, Nalchik, Pushkin st., 18
E-mail: mbf72@mail.ru*

Abstract. In the Adyghe epics, the image of the Nart hero Totresh is considered most often in connection with the legend of his duel with the Nart Sosruko. For this reason, he appears to be a character either unambiguously negative, or not definite in terms of evaluation. This impression cannot be dispelled by another epic work, "The Song of the Mighty Narts", in which this hero appears as one of the defenders of the Nart region. Meanwhile, this image is presented in a number of epic legends of the Adygs, and not always in a negative light, although researchers until now have not paid sufficient attention either to this circumstance, or to the hero himself. In this regard, of particular interest are two poetic legends-pshinatls "A lone rider frightening the army" and "Totresh's forked spear", which are brought into consideration for the first time. This circumstance determines the relevance of the topic of this article. The purpose of the study is to give as complete an analytical description of the plot and the main motives of the legends about Totresh as possible, in connection with which, throughout the entire work, the author's focus remains on the analysis of the features of the genesis, evolution and transformation of the main plot-forming elements, the ways of penetration of folklore universals in the noted legends are traced and the types of motives and plots are determined in accordance with the existing indexes (AT, SUS, etc.). Based on the analysis carried out, it is concluded that most of the stories about this character were finally formed at the final stage of the productive period of the Nart epic as a result of the interaction of multi-stage components, which is confirmed by the presence in them of plot-forming motives based on archaic ideas (snake fighting, a fight between a father and a son or a close relative , "Cultural feats", etc.), and motives of a later origin (protection of their land, the cult of strength and nobility and other features of the ideal medieval knight.). The staged position of the artistic image was reflected in its typology and poetic language of legends. The observations made allow us to consider Totresh one of the heroes, whose image is the result of the logical completion of the types of key characters in the archaic epic of the Adygs.

Keywords: Adyghe epic; legend; Nart hero; Totresh; Sosruko; archaic epic.

Тотрэш ехъэлә сюжетхэм я бжыгъэр пашэу нарт эпосым къыхэцьыж лыхъужь нэхъышхъэхэм (Сосрыкъуэ, Уэзырмэс, Батрэз, Ашэмэз, Бэдынокъуэ, н.) яйм хуэдиз мыхъуми, е абыхэм хуэдэу циклышхуэ щхъэхуэ къамыгъэцьими, мы лыхъужым и образыр ящыщ юхъыбэу Йуэрышатэм зыщызыужъахэм. Абы дызыщрихъэлэр адыгэ хъыбар, пшынальэ къудейхэракъым, атэ Кавказым ис адрес лъэпкъхэм, псом хуэмыйдэжу абхъазхэм, осетинхэм, я дежи щызэлъэцьысащ, абы щыгъуэми бгъэдэль хъэл-щэнхэмкээ, зэпха сюжетхэмкээ куэдыр зэтхеуэрэ я лъапсэкээ зыуэ, языныкъуэхэм деж зыгуэрхэмкээ щызэцхъэцьыкэ щышэу. Зи гугъу тщи дэтхэнэ зы лъэпкъ Йуэрышатэм зыщызыужъахэм ящыщ зыщ, псальэм папшээ, Сосрыкъуэрэ Тотрэшрэ зэрызэзэуам теухуа сюжетыр.

Мы сюжетым вариант куэд иІэщ. Абыхэм ящиц псори, япэ дыдэ ятха текстым деж щегъэжъауэ нэхъ иужьрэй дыдэхэри хиубыдэу, къэхъугъэм и пкъыгъуэхэм зэрызыщхъэцыкІышхуэ ямыгъуэтауэ ди деж къесац. Ауэ зым зы пычыгъуэ гуэрхэр хэткъым, адрейр къизэрыІуэтэжам уи гур игъэзэгъащэкъым. Абы къыхэкІу, ди къэхутэныгъэм тегъещІапІэ нэхъ щыпкъэ хъуну къыхэтхащ зы закъуэ. Гъуо Хъэбашэ (1836 гъ. къ.) къиІуэтэжауэ щыта хъыбарым [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32. П. 2] зэрыжиІэмкІэ, нархэм я санэхуафэм шрагъэкІуэкІ шурыльэсым Сосрыкъуэ текІуэныгъэр щызыІэрегъыхъэ; абы иригушхуэу къыздэкІуэжым, Тотрэш ирохъэлІэ; а тум я зэхуаку зэныкъуэкъу къыдохъуэри, Сосрыкъуэр къыщыхигъащІэкІэ, Тотрэш йолъэури, Пальэ кърет; Сосрыкъуэ къесыжу къэхъуар и анэ Сэтэней щыхуІуэтэжкІэ, Іэмалрэ бзаджагъэкІэ абы тригъэкІуэну къеғъэгугъэ; Пальэр къесу Сосрыкъуэ ежъэн щыхъум, шы сокумрэ шыкІэмрэ уэзджынэ хухещІэри еутІыпш; Іащхъэ лъапэм щынэсым, Сосрыкъуэ пшагъуэ зрещІэкІ, уэзджынэхэр зэщІэжъуэу пшагъуэм къыщыхэжкІэ, Тотрэш и шыр маштэри йоль; абы къигъэгубжъя Тотрэш и шыр къыщыжъэдикъуэкІэ, шыжъэр щІеудри шым къыпоху; апхуэдэ щыкІэкІэ хутыкъуа лъыхъужым Сосрыкъуэ Пальэ иритыжын имыдэу, и щхъэр фІехри и анэм хуехъыгж.

Пкъыгъуэ щхъэхуэхэм нэгъуэщI къэІуэтэкІэ яІэми, е зыгуэрхэр хэмийтиххэми, е лъыхъужыхэм я цІэхэр щызэтемыхуэ щыІэми, мы сюжет жыІэжыкІэращ дэнэ щыпІэкІи нэхъ щызекІуэр [Джапуа 2003: 72-73; Мифы народов... 1994: 523; Нарты... 2012: 213-224].

Гъут I.M. къизэрибжамкІэ, ХъэдэгъэлІэ Аскэр зэхильхъауэ щыта «Нархэр. Адыгэ эпос» тхылхэм мы сюжетым и вариант къудейуэ 42 хыхъауэ щытащ [Гутов 2009: 16]. Абы къеғъэльагъуэ сюжетым ди лъэпкъ ІуэрыІуатэм щиІыгъ увыпІэр. 1864 гъэм ХъэтІохъущокъуэ Къазий къытргъэдзауэ щыта пшынальэм щхъэкІэ щІэныгъэлІым итха комментарием тепшІыхъмэ, нарт эпосым щышу япэ дыдэу адыгэбзэкІэ дунейм къытехъар мы сюжетыр зи лъабжъэ пшынальэрш [Нарты... 2012: 240]. Абы къикІраши, мыр ящышщ япэ дыдэу джыпхъэу щІэныгъэлІхэм яІэрыхъахэм, икІи, къыжыІапхъэш, къэдгъэльэгъуа зэманим къыщышІэдзауэ ди лъэхъэнэм къесыху, пшынальэм и лъэныкъуэ куэдыр зэрагъэбелджылар. Ауэ, абыхэм къыхалхъя гупсысэхэм дригъузэ пэтми, нэхъыбэу мы статьям деж щхъэпэ къытхуэхъуну къэтлыйтэу къыхэтхар сюжетым и лъабжъэр, и ныбжъыр, и лІэужыгъуэр щызэпкърыха къэхутэныгъэхэрш. Апхуэдэ Іуэху бгъэдыхъэкІэр къишац, къалэн нэхъыщхъэу мыбдежым щызыхуэдгъэувыжам – Тотрэш ехъэлІауэ ди эпосым хэт сюжетхэм я лІэужыгъуэхэр гъэбелджылыныр. Пэжщ, мы Іуэхугъуэм и лъэныкъуэкІи куэд лэжья хъуаш, ауэ апхуэдэ къалэн ди пшэ щыдэтлъхъэжами щхъэусыгъуэ пыухыкІа иІэщ. Сосрыкъуэрэ Тотрэшрэ зэрызэзэуар къэзыІуэтэж сюжетым нэмыщI, ІуэрыІуатэм дызытепсэлтыхъ лъыхъужым и цІэр къыхэшту нэгъуэщI зыми – «Нартыжъ уэрэдым» – ушрохъэлІэ. Мыбы и вариантихэри апхуэдизкІэ куэд мэхъури, ищхъэкІэ къэдгъэльэгъуа бжыгъэм нэхърэ мынэхъыбэмэ, куэдкІэ нэхъ машІэкъым, ди ІуэрыІуатэджхэми яхэту къышІэкІынкъым, зэгуэр абы темыпсэлтыхъя. Апхуэдэу щыт пэтми, щІэныгъэлІхэм я Іэ зэкІэ зыльэмыІэса гуэрхэри щыІэщ. Абыхэм ящышщ, псальэм папшІэ, ИГИ КБНЦ РАН-м и

архивым щыхъума «Дзэ гъэшынэ шу закъуэ» [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-л. П. 3], «ТІотІэрэш и бжыпэ дыкъуакъуэ» [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-л. П. 4] пшынальитІыр.

Пшынальэхэр джыным мыхъэнэшхуэ иІэу къытщохъу, дызытепсэльыхъ Іуэхугъуэхэм теухуауэ еджагъэшхуэхэм къыжАахэм къышЦигъуу, нэхъ тэмэму жыпІэмэ, мы лыхъужым къепха ІуэрыІуатэхэкІхэр мотив, сюжет, образ и лъэныкъуэкІэ нэхъ «зэмыфэгъуу» зэрыштыр къизэригъэлъагъуэмкІэ. Ар науэ къэшЦынырыщ мыбдежым мурад нэхъышхъэу щызыхуэдгъэувыжари. А щытыкІэр нэхъ ирикъуу къэтІуэтэн папшЦи, ищхъэкІэ зи гугъу тщА сюжетхэм иджыри зэ къитетдгъэзэжми хъуну къэтлытыташ.

Сосрыкъуэрэ Тотрэшрэ зэрызээуар къызыхэш пшынальэм и гугъу пшЦымэ, Гъут I.M. къизэрилтытэмкІэ, мыбы и пкъыгъуэ зыбжанэр Аарнер-Томпсонрэ [Thompson 1961] (адэкІэ АТ) я сюжет гъэльягъуэ цІэрыІуэм къышыхъа АТ 650В (*Лыхъужьым еzym нэхърэ нэхъ къаруфIэ къельыхъуэ – Герой ищет противника сильнее себя*) сюжетым пэблагъэш [Гутов 2000: 30]. Абы и тельхъэш абхъаз нарт эпосым и сюжетхэр щІэзыпщытыкІа З.Д. Джапуай: «*Еzym (Лыхъужьым) нэхърэ нэхъ лъэш къэзыльыхъуар*» фІэшыгъэцІэм къизэшЦригъэубыдэ сюжет Іэрамэм мыри хегъыхъэр [Джапуа 2003: 68-73]. Къапштэмэ, Сосрыкъуэ, Тотрэш хуэзэн и пэ къихуэу, лыхъужыгъэхэр егъахъэ: нарт хэсэм щыкІуэкІэ, къандзитI зэпэшылъу, ауэ зээзуену темыгушхуэу ирохъэлІэ, дзитІыр зэщешэри зрегъэзауэ, езыми хахуагъэ абы щызрехъэ; абы йокІри нарт хасэм макІуэ, нарт джэгум текІуэныгъэ къышехъ, батырыбжы къыхуагъэфащэ. Пэжщ, псысэхэм хуэдэу, Сосрыкъуэ еzym нэхърэ нэхъ лъэш къильыхъуэн мурад зэриІэр науэу къэгъэльэгъуау щыткым, атІэ гъуэгум лыхъусэжым (Тотрэш) имышЦэххэу щрихъэлІэу арш. Ауэ тЦум щыгъуэми зыхуэкІуэжыр зыш: бланагъэрэ хахуагъкІэ къапэльэш лыхъужь ирохъэлІэ. Мы щытыкІэхэмкІэ АТ 650В сюжетым дызытепсэльыхъ хъыбарыр (е пшынальэр) темыхуэу, даукI, пхужыІэнукъым, ауэ абы къыдекІуэу къизэрышхъэшыкІми гу лъумытэу къанэркъым. А зэшхъэшыкІынгъэр хыдолъагъуэ хъыбарым (пшынальэм) зи гугъу тщы сюжетыр «къизэригъэлъриху» щыкІэм.

Адыгэ псысэхэм АТ-р и лъабжъэу сюжет гъэльягъуэ хузэхэзыльхъа Тхъэмокъуэ Ж.Х. АТ 650В сюжетым мыпхуэдэ къэІуэтэкІэ ирет: зи къарум щигъэкІа лыхъужыр гъуэгуанэ тоувэ, еzym нэхърэ нэхъ лъэшыж къильыхъуэн; апхуэдэм хуозэри, нэхъ къарууфIэж зэрихуэзау щытам и хъыбар къыхуэлтэж; ар зэхэзыха лыхъужым къегъэзэж, хэлья еІуещЦагъри зэхен [Сравнительный указатель... 2018: 581]. Мыбы тепшЦыхъмэ, мыр зи лъабжъэ псысэхэм къалэн нэхъышхъэр я пшэ къыдэхуэу лыхъужыиш хэтщ: 1) зи къарум иригушхуэр; 2) щІэшхъу къызышышЦар; 3) тЦуми зезыгъэцЦыхужар.

«Сэ схуэдэ хэт щыІэ!» [Адыгские сказки... 2018: 352-354] псысэм деж мы лыхъужыхъэм я къэлэныр мыпхуэдэ щыкІэкІэ ягъэзащІэ:

1. Зи къарум иригушхуэр.

ЩЦалэм фыз къешэ; жэш къэсыхункІэ езыимрэ нысащЦемрэ я зэхуаку и джатэр дельхъэ; апхуэдэу щЦищым и щхъэусыгъуэр зэхигъэкІын и мураду и щхъэгъусэр къышеупшЦкІэ, лыхъужыгъэ бгъэдэлъым къыхэкІыу ар

зэрилэжыр нысацIэм жреIэ; апхуэдизу и лыгъэм къышигъэгугъэкIэ, кIуэуэ Нэльэнкъуэ Нэфу Шыфэ Джэдыгу жыхуаIэр къихын хуейуэ нысацIэм къыпегъэтIыль.

2. ЩIэшхъу къызыщыцIар.

Мыбы и къалэныр зыгъэзацIэр Нэльэнкъуэ Нэфу Шыфэ Джэдыгу жыхуаIэрщ. Щауэ щIалэр абы хуозэ, ирехулIэри, шым къытричу и шыплIэм къидильхъэн мурадкIэ щеIэм, мор нэхъ лъэшыжу къышIокIри езы щIалэр и шым къытреch, лъэрыгъпсыфэм щIедз, ирехъэжьэри йожъэж; щIалэр къышIежьам и щхъэусыгъуэр къишицIэкIэ, Нэльэнкъуэ Нэфу Шыфэ Джэдыгум езыми апхуэдэ дыдэу и къарур и напщIэ тельу, а мурад дыдэри иIэу зэрежъар, нэхъ лъэшыж хуэзэуи щIэшхъу къызэрышыцIар къыхуеIутэж.

3. ТIуми зезыгъэцIыхужар.

Мыбы и къалэныр зыгъэзацIэр лыгъэ гуэри къылтыкъуэкIыну узыщымыгугъ лыхъужыщ. Нэльэнкъуэ Нэфу Шыфэ Джэдыгу сымэ шувищэ хъууэ йожъэ, мыльку гуэр къагъэхъэрычэтыну; гум ису зы щIалэрэ зы хъыджэбэрэ гъуэгум щрохъэлIэ, ахэр яхъунщIэнни мурад ящI; щIалэ «фейцейм» зыкъызэкъуехри шу бгъущIрэ бгъур зэтреуки; Нэльэнкъуэ Нэфу Шыфэ Джэдыгу апхуэдизу зи къарум къигъэгугъэу щытар трахауэ абдеж щыль шыфэм кIуэцIопщхъэри зегъепщIу; щIалэм ар къещIэ, и сэшхуэмкIэ шыфэм йопыджри, модрейм и нэр ирешI; апхуэдэ щIыкIэкIи зыкърегъэцIыхуж, Нэльэнкъуэ Нэфу Шыфэ Джэдыгу цIэри абы щхъэкIэ къыфIаш.

А псор зэхэзыха япэ лыхъужьым (зи къарум иригушхуэм) къигуроIуэж, сыйт хуэдиз къару цIыхум хэммыльами, нэхъ лъэшыж дунейм зэрытетыр; къокIуэжри къайгъэншэу псэун щIедзэ.

Мыбдежым гу зылтыатхъэрачи, япэ персонаж лIэужыгъуитIыр я дуней тетыкIэкIэ зыкъомкIэ зэтохуэ: зэгуэр лыхъужыгъэ пыльу зыIрагъэхъа ехъулIэнныгъэм (ар текстым къышыгъэльэгъуаui дэгъэхуаui щытынкIэ хъунуш) закъыфIегъещIыж, езыхэм хуэдэ къару зыхэлъ дунейм темыту закъыщохъуж.

АТ 650В сюжетыр Сосрыкъуэрэ Тотрэшрэ зэрызэзэуа хъыбарым (пшынальэм) къызэригъесбэп щIыкIэм и гугъу пшIымэ, наIуэ къохъу зи къарум иригушхуэ япэ лыхъужыр мыбдежым зэрихэмьтыр, апхуэдэу щыщытIи, даукI, абы и IуэхущIафэхэри чэмщ. Хъыбарым (пшынальэм) къиштэр щIэшхъу къызыщыцIармэ (Сосрыкъуэ, щызыгъэкIа ехъулIэнныгъэри къэгъэльэгъуауэ) лыхъужьым зезыгъэцIыхужамрэш (Тотрэш, «шу фейцейм» и шыфэлIыфэ бгъэдэльу (Нэльэнкъуэ Нэфу Шыфэ Джэдыгу хуэдэу, Сосрыкъуэ и лыгъэр и напщIэ тельщи, зы «фIыцIагъэ» гуэру фIэкIа, ар (Тотрэш) къышыхъуркъым)).

Сюжетыр зыми, лыхъужхэм я къалэнхэр зэтхуэми, я IуэхущIафэхээр, абыхэм я къэIуэтэкIэхэр зэмьлIэужыгъуэ куэду зэтепщIыкIыж хабзэш. Араш IуэрыIуатэр езыр къулей зыщIыжри. ЗэрыгурIуэгъуэши, Сосрыкъуэрэ Тотрэшрэ я лыгъэ зехъэкIэр (Сосрыкъуэ дзитI зригъэзауэрэ лыхъужыгъэ къызэригъэльагъуэр, нарт шурыльэсым текIуэныгъэ къызэрышихыр, Тотрэш ар бжыпэкIэ къызэрырихъэкIыр, н.) къызэрыIуэтар ешхъкъым ишхъэкIэ зи гугъу тщIа псысэм. Абы къыдэкIуэу, псысэ сюжетым и жыпхъэм имыкIыгу хъыбарыр (пшынальэр) щытатэмэ, Сосрыкъуэ къышыщIа щIэшхъум иужъкIэ

кIуэжу мамыру и пIэ итIысхъэжын хуейт. Ауэ, хъыбарыр (пшынальэр) зыхущIекъур лыхъужь нэхъышхъэр иIэтыныр арамэ, Тотрэш и текIуэныгъэм Сосрыкъуэ и пщIэр, дауикI, иIэтыркъым, абы папщIекIи АТ 650В сюжетым адэкIи зеужь – Сэтэней и фIыгъэкIэ и бийм зэрытекIуар къыпоувэ.

Сюжетым иIэ къэIуэтэкIэр дуней псом зыщиужъа мотивхэр къышызэщIекъуа Ю.Е. Березкинрэ Е.Н. Дувакинрэ я лэжыгъэм къышыхъаш, икIи абыхэм мыр J31. Адэм и Иещэ-фащэ (*Оружие отца*) фIэшыгъэцIэм къызэшIиубыдэ мотив гупым хагъэхъэ [Березкин, Дувакин]. Ауэ щIэныгъэлIхэм дежкIэ мыбдежым нэхъышхъэр адэм и Иещэ-фащэхэр лыхъужьым къызэрыIэрыхъэрщ, абы къыхэкIи зыхущIекъуари мыбы ехъэлIауэ лъепкъ къесыхукIэ яIэ къэIуэтэкIэр гъэнэхуэнырщ. Апхуэдэу щышыткIи J31 бжыгъэм сюжет зэмышхь куэд къышызэщIекъуаш. НэгъуэшIу жыпIэмэ, дызытепсэльыхъ сюжетыр щхъэхуэу къыхэгъэкIарэ ар зиIэ лъепкъхэр къэгъэльэгъуэжауэ щыткъым.

Ю.Е. Березкинрэ Е.Н. Дувакинрэ я лэжыгъэм и хэзыгъэгъуазэ Йыхъэм къышыжыIащ, каталогым сый щыгъуи ахэр зэрелэжъыри, абы кIэ зэrimыIэри. Апхуэдэ гупсысэр дэри ядыдоIыгъ: нарт эпосым фIекIа, мыпхуэдэ сюжет къэIуэтэкIэ хэткъым, жытIэу нобэ апхуэдэр утыку къитльхъэну шэсыпIэ дихъэркъым, умыщIэххэу пщэдэй зыщIыпIэхэм ушрихъэлIэжынкIэ хъунущи. Ауэ зэкIэ ди Iэ зыльэI сахэм тепщIыхъмэ, жытIэ хъуну къитшохъу, лыхъужьитIыр зэхуэзэу зэрызэзэуамрэ зыр адрейм IэмалкIэ зэрытекIуамрэ ягъует къэIуэтэкIэр нарт эпосым бгъэдэль сюжет къэгъэшIыкIэм, нэхъ тэмэму жыпIэмэ, АТ 650В сюжетым и зыужыкIэм хэтльагъуэ щхъэхуэныгъэу.

Дызытепсэльыхъ сюжетым, образым къежьапIэ яхуэхъуам и гугъу пщIыми, щIэныгъэлIхэм ахэри гульытэншэу къагъэнакъым, икIи нэхъыбэм зэрыхуагъэфащэмкIэ, пкъыгъуэ куэдым я лъабжъэр пасэрэй цыху зэдэпсэукIэм, гупсысэкIэхэм къышожъэ. Мыбдежым псоми я гугъу щытхуэмышIими, щапхъэ зыбжанэ къэтхъмэ тфIэигъуэш. Хъыбар, пшынальэр нэхъыбэм къызэрыхэщымкIэ, Тотрэш Албэчрэ Бырымбыхурэ (Бэрамбыху, Бырамбыху, н.) я къуэ ебгъуанэш, Бырымбыхур езыр Сэтэней и шыпхъущ. НэгъуэшIу жыпIэмэ, Тотрэшрэ Сосрыкъуэрэ зэшыпхъуитIым я бынщ, ауэ, апхуэдэу щытми, къызэрыщIэкIымкIэ, ахэр зэфIкъым. Сэтэней и шыпхъум и къуйбгъум ящыщу ир Сосрыкъуэ иргэгъэукI, ебгъуанэм, Тотрэш, и щхъэр къихынымкIи сэбэп хъуну къегъэгутъэ [Нарты... 2012: 230]. Мыпхуэдэу зэрыштым М.Е. Талпэ хельагъуэ, лАакъуэ зэдэпсэукIэм ипкъ иткIэ, абы къызэшIиубыдэ цыху бжыгъэм мыхъэнэ зэриIэм къыхэкIыгу, пасэрэйхэм яхэлья гупсысэм и зы лъэужь: бын зимыIэ Сэтэней и шыпхъу быныфIэм йофыгъуэжри бий хуохъу [Кабардинский фольклор... 2000: 577]. Ауэ, гъэшIэгъуэнрачи, хъыбар, пшынальэрхэм къазэрыхэщымкIэ, Сосрыкъуэ Тотрэш и щхъэр къихъа нэужь, Сэтэней мэгубжь, лэныстэр едзри Сосрыкъуэ и лъэдакъэм зыхрегъадзэ, икIи езы М.Е. Талпэ къытирида вариантым [Кабардинский фольклор... 2000: 38-41] къызэрыхэщымкIэ, апхуэдэ щIыкIэ и шыпхъум и къuem иль ещIэж. Зэрынэрыльагъущи, мыбдежым гурыIуэгъуашэкъым, Сэтэней и IуэхущIафэр къызыхэкIыр. Ауэ, щIэныгъэлIым зэрыхуигъэфащэмкIэ, мыбдежым IуэхугъуитI щызэхэхуэнаш: зы лъэнныкъуэкIэ, Сэтэней, апхуэдиз зэфIэкI зиIэм, и псэм

хутегъахуэкъым, и мыльхукъуэм зыгуэр къыпэлъещу, нэгъуэшІ лъэныкъуэкІэ, анэ лъэхъэнэм къигъеув хабзэмкІэ, Сосрыкъуи Тотрэши зы лАакъуэм щыщщи, шыпхъум и къуэ укЫныр хуэдэш, еzym и къуэ дыдэр яукІам. Арачи, М.Е. Талпэ мы пычыгъуэм анэ лъэхъэнэм и лъэужь хэльу хуегъэфащэ. Абы къыдэкІуэу, щІэныгъэлЫм къельтытэ, лЫхъужым и анэм зэрихъэ фІэшыгъэцІэм (Бырымбыху) и лъабжъэр алыдж мифологием дызыщрихъэлІэ Харон деж къышежъэу [Кабардинский фольклор... 2000: 577]. Зи гугъу тщЫ алдыж мифологием къызэрхэшымкІэ, Харон и къалэн нэхъышхъэр щЫ щІагъым щежэх псым тету (кхъуафэжъей сыйт хуэдэ зыгуэркІэ) лАахэр адрай дунейм нэгъэсынырш [Мифы народов... 1994: 584]. Ауэ, Бырымбыху и образыр къызыхэшыж зы ІуэрыІуатэхэкІ лЭужыгъуи мы персонажым апхуэдэ къалэн гуэр игъэзащІэу дыщыгъуазэкъым. Апхуэдэ гупсысэ М.Е. Талпэ къышІыхильхъам и щхъэусыгъуэ нэхъышхъеуи къыдолтытэ, *бырымбыху* псальэр урысыбзэм зэрыхуигъэкІуар: *бы(a)рым – паром + бы(э) – много + ху(н) – гнать = гонительница многих паромов* [Кабардинский фольклор... 2000: 577]. Арачи, мыр щІэныгъэлЫм ІэшІэкІэ щыуагъэу убж хъунущ.

Хъут Щ.Х., М.Е. Талпэ хуэдэу, и шыпхъум и къуэр Сосрыкъуэ зэриукІар Сэтэней фІэмыфІу къызэрхуэтам хельагъуэ анэ лъэхъэнэм и Іэужь. Абы зеритхымкІэ, Сосрыкъуи Тотрэши зы анэ лАакъуэм щыщщ, Тотрэш хэкІуэдаши, лАакъуэм зы цЫхукІэ щыщІэныгъэ игъуэтащ. Аращ Сэтэней и мыльхукъуэм жыр лэныстэр щЫкІэлъидзри [Хут 2003: 56].

Сосрыкъуэ и шыр уэзджынекІэ зэрызэшІэблар къатштэми, аркъудейми пасэрэй дуней еплъыкІэм и лъэужь зэрыхэлъым щІэныгъэлІхэм гу лъатащ. Псалъэм папщІэ, М.М. Бахтин и лэжыгъэхэр тегъэшІапІэ ищІкІэрэ, З.Д. Джапуа апхуэдэ гупсысэ и лэжыгъэхэм къышеІуатэ [Джапуа 2003: 73].

Сосрыкъуэрэ Тотрэшрэ щЫзэзэуам и гугъу пщЫими, абы и щхъэусыгъуэ зыбжанэ вариантхэм къыхобелджылыкІ. Абыхэм ящыш зыщ, ищхъэкІэ зэрышыжытІаши, еzym нэхърэ нэхъ лъэш къигъуэтын мурад лЫхъужым зэрилэр, ныкъуэкъуэгъу хуэхъури и анэ шыпхъум и къуэу зэрыштыр. Мы иужьрейм ипкъ иткІэ Гъут И.М. зыхуэкІуа гупсысэм тепщЫхъмэ, абы лъабжъэ хуэхъуаш лъэпкъ куэдым я деж щыззлъышыса «адэр къуэм зэрезауэр» (*бой отца с сыном*), нэхъ тэмэму жыпІэмэ, «лЫхъужыр и Йыхълым зэрыпэшІэувэр» (*столкновение героя со своим родственником*) мотивыр [Гутов 2009: 16-17]. ЩІэныгъэлЫм къызэрильытэмкІэ, мотивым къежжапІэ хуэхъуаш зэгуэр пасэрэй цЫхум яхэльу пащтыхъыгъуэ зэІэпыхыкІэм къишэу щита зэхущтыкІэр: жылагъуэм, лАакъуэм яІэнкІэ хъуну ехъулІэныгъэхэр зэлъытар тепщэм бгъэдэль щІалагъырт, узыншагъэрт, къарурт. Жы хъурэ ахэр къэтІэсхъамэ, тепщэныгъэр и щІэблэм фІиубыдынкІэ хъурти, ар зэрызыІэшІимыгъэкЫним, модрейми зэрызыІэригъэхъэним хущІэкъухэрти, я зэхуаку зэныкъуэку къыдэхъуэрт. Ауэ кІуэ пэтми цЫхум и къэухым зиужьу мыпхуэдэ «Іуэху зехъэкІэр» зэхана пэтми, абы къищЫкІа мотивыр ІуэрыІуатэм занцІэу щыкІуэдышкъым. Апхуэдэш «адэр къуэм зэрезауэр» мотиври [Гутов 2000: 14-33].

ЩІэныгъэлІ зыбжанэм зэрратхымкІэ, мы лЫхъужытІыр щЫзэшыхъам нэгъуэшІ щхъэусыгъуи иІэш: Тотрэш бзаджащІэши, Сосрыкъуэ абы поув

[Гадагатль 1967: 198-199]. Мы Йуэхугъуэм ипкъ иткъ Гъут I.M. гу лъетэ, 1951 гъэм къыдэкIауэ щыта «Нартхэр. Къэбэрдей эпос» тхылтым зыхэлэжыхъяуэ ихуа вариантым фIэкIа, Тотрэш апхуэдэу щыту къызыхэш ЙуэрыIуатэхэкI нарт эпосым нэгъуэшI зэрыхэмыйтэм [Гутов 2009: 16-17]. Пэжщ, «Нарт ТЮтIрэшрэ Щаурейрэ зэрызэхуэзар» жери иджыри зы хъыбар щыIэш, мы персонажыр тхьэшыхъэу къышыгъэльэгъуауэ, ауэ мыбдежым Щаурей нысащIэ лъыхъу зэрыкIа сюжетым мы лъыхъужым и цIэр къыхэзэрыхъяуэ арш, армыхъумэ зыкIи абы епхакым; нэхъыбэрэ абы и къалэнныр зыгъэзащIэр Уэзырмэсрэ Уэзырмэджрэш. Ахэр къэтлъытэри дэри хъыбарыр «Нартхэр. Адыгэ эпос» тхылтым и ешсанэ томым хэдгъхъаш, Щаурей ехъэла циклым хэту [Нарты... 2020: 529-536].

Адрейуэ дызышыгъуазэ сюжет вариант псоми Тотрэш и образым хэпищац курыт лIэшIыгъуэм щыIа лъыхъусэжь (рыцарь) нэсым хэлтын хуейуэ къальытэ хъэл-щэн псори: лъыгъэр, хахуагъэр, зэпIэзэрытыныгъэр, н. Апхуэдэ щытыкIэр, дауикI, образым нэхъ иужку зыIэригъэхъахэм ящыш ўыш. Сосрыкъуэ и образыр зэман жыжъэм къызэрышежъам и нэшэнэхэм ящышщ, лъыгъэм, хахуагъэм къыдэкIуэу, абы дэтльагъу бзаджагъэмрэ бгъэдэль мэгъу зэфIэкIымрэ. Пасэрэй гупсысекIэм къызэритIасэмкIэ, бийм утекIуэн папшIэ, сыйт хуэдэ Иэмали – къарури, лъыгъэри, бзаджагъэри, мэгъу зэфIэкIри – къэбгъэсэбэп хъунущ. Аращи, Сосрыкъуэ апхуэдэш. Ауэ, Гъут I.M. зэритхымкIэ, курыт лIэшIыгъуэм и кIэуххэм щыIа Йуэху еплъыкIэм тепшIыхъмэ, текIуэныгъэм хэкIыпIэу Иэр зы закъуэш – лъыгъэрщ, хахуагъэрщ. Тотрэши и образым пасэрэй хъэл-щэн гуэрхэр бгъэдэльу къежъэу, иужкIэ зэхъуэкIыныгъэ игъуэтагъэну, уеблэмэ, лъыхъусэжым и щапхъэу абы кIэрыль хъуа нэшэнэхэр бзаджагъэмрэ мэгъумрэ куэдрэ хуекIуэ Сосрыкъуэ зэрыпэгъэувам къишауэ, а щыкIэмкIи ар лъыхъусэжь нэсу эпосым къыхэш нарт Бэдынокъуэ и образым пэблагъэ хъуауэ щIэныгъэлIым хуегъэфащэ [Гутов 2009: 21].

Тотрэш лъыгъэкIэ Сосрыкъуэ ар зэрэфIэкIыр мыпхуэдэ щIыкIэкIэ эпосым къышыгъэльэгъуаш:

*Мыкъутыр и бжыкIти,
И шы бэкъум къыдидзащ,
И дзэжэицIми къыридзэри,
Бжытэм фIэльши дыридзейиц,
Бжэнницрэ хъэцытэу зэрихъэиц,
Ирихъэхри щIым иригулащ,
Вийм ямыгъэзэныр,
Дамэ къуапэкIэ иригъэващ,
Вийм я пицIантIэнсри
И натIэм къыпхихуаш,
И анэм и бидзышэри
ИубыгъуицIи къыжсэдихуаш,
Щхъэр фIэхынми нэсащ... [Нарты... 2012: 216].*

А псом къикIращи, щапхъэ къэтхъахэм къызэрагъэльагъуэмкIэ, сюжетым щызэхэухуэнаш пасэ дыдэу къэунэхуа мотивхэмрэ нэхъ иужыIуэкIэ ЙуэрыIуатэм къыхыхъа пкъыгъуэхэмрэ, икIи а щытыкIэр адрей сюжетхэми

хыдолъагъуэ. Апхуэдэш, кIапэ-льапэу фIэкIа, ирикъуу ди лъэхъэнэм къэмыса «Нартыжь уэрэдри».

Пэжш, зи гугъу тщIам къышхъэцыкIыу, мы уэрэдым сюжет укъуэдия иIэрэ зы Йуэхугъуэм теусыхъауэ щыткъым. Абы щыгъуэми, лъыхъужь нэхъышхъэу Батрэз вариант куэдым къизэрыхэщым къыхэкIыу, щIэнныгъэлIхэм уэрэдыр абы и циклым хагъэхъэ. Къапщэмэ, «Нартхэр. Адыгэ эпос» къыдэкIыгъуэхэм и етIуанэ тхылъыр щыдгъэхъэзырым, дэри абы дытеташ [Нарты... 2017: 130-136]. Абы къыдэкIуэу, уэрэдыр зыхуэпхыну жанр лIэужыгъуэр – нарт пшинальэ хъэмэрэ тхыдэр зи лъабжъэ уэрэдыхъ – тыншу пхузэхэгъэкIыркъым, тIум я нэцэнни бгъэдэльу зэрыштым къыхэкIыу. Мы нэцэнхэхэм Гъут I.M. зэгуэр гупсэхуу тетхыхъауэ щыташ [Гутов 1993: 19-23], ауэ, къихута псоми я гугъу дымыщи, щIэнныгъэлIым и псальэ зыбжанэ къыхэгъэшыпхъэу къыдолъытэ, дызытепсэлтихъ ЙуэхугъуэмкIэ гъуазэ хъуну къытшохъури: «Батрэзим хуахыр и макъамэкIэ адигэ уэрэдыхъу, ауэ и темэкIэ мифологиерэ лъыхъужь эпос пшинальэу зэхэль «Нартыжь уэрэдыр». Уэрэдым и варианту зыбжанэ ятхащ, икIи абыхэм я нэхъыбитIым Батрэз и цIэр къыхошыр, курых персонажу. Хуэбгъэфащэ хъунущ, ар зэгуэр шэцIауэ къыхъу жаIеу щыта пшинальэшхуэм и зы кIапэу къенауэ, а пшинальэм мы дунейр къизэрыунэхуамрэ цIыху цыкIум я тхыдэмрэ мифологии хабзэкIэ къышыIуэтэжауэ щытагъэну» [Гутов 2010: 55]. Мыбдежым щIэнныгъэлIым зи гугъу ищIыр ди ЙуэрыIуатэм куэдрэ узышрихъэлIэ мы едзыгъуэрш:

*Уафэхэр щымыдэжэмыйцIэм,
Щылъэхэр щызэнцIагъацIэм,
Уафэр хъыкIэ щаухуэу,
Щылъэр мэлкIэ щахутэм,
А зэманым сывшIахъуэ щIалэт.
Бещто мэзыр щымыч-мыбжэгъуу,
Бещтоужьыр къандзэгу щыхуэдэу,
Индымым лъесыр щебакъуэм,
А зэманым сывшIыныкъуэтхъут... [Нарты... 2017: 134-135].*

Гу лъытапхъэш, Батрэз нэмышI, мы уэрэдым Тотрэш и цIери къизэрыхэщими, сюжет шэцIа имыIэми, къапэшылъ зауэ гуашIэм зэрызыхуагъэхъэзырымрэ ар зэрекIуэкIымрэ гу лъозыгъатэ Йыхъэр къэтхъа едзыгъуэм къизэрыпыувэми. Мис абы и зы щапхъэ, Гъуо Хъэбашэ (1836 г. къ.) Тотрэш теухуауэ къижиIыжауэ щытар:

*Зи гум из, гумызищэр зыкIуэцIыль,
Ныбэм ильу лъыр зыщIэж,
Албэч и къуэ Тотрэш,
Зи пашIэр хуэжсырымыл,
Нартыжьхэ зэдаIэбжисблым
Зауэшхуэр къырегъэтаджэр.
Уафэр хъыкIэ щауб[ху]эм,
Бещтоужьыр хъанцэгу щыхуэдэм,
Тенджызым лъесыр щебакъуэм,
А зэманым сывшIыныкъуэтхъуфэт.*

*Албэч и къуэр хуэнбжымэIуци,
БжэIум щысиц, синищIимиgъекIыу сыкъыреIул [Нарты... 2017: 130].*

Уэрэдым и вариант зыбжанэ щызэбгъапщэкIэ, наIуэ къохъу, зым къышымыгъэльэгъуа Iуэхугъуэ гуэрхэр адрейм зэрыхэтим. А щытыкIэр къишагъэнущ уэрэдым ныбжышхуэ зэриIэм. Итланэми, адрей вариантхэм белджылы къашI, нарт эпосым дежкIэ «щIэшыгъуэу» щыт хэку хъумэним уэрэдым щыпэшхуэ зэрыщиIыгъыр. Дунейр къизэриухуа мотивим еплъитмэ, даикI, лъэхъэнекIэ мыр нэхъ кIасэш.

Борий Хъэжмэт (1872 гь. къ.) къыжиIэжам къизэрыхэшымкIэ, дзэшхуэ къатеуэну къышащIэкIэ, ахэр къизэрыкIуэнкIэ хъуну гъуэгур нартыжъхэм ягъэбыдэ, жъэпкъыр быдапIэш, жаIери Iэшэ зезмыхъэфхэр абы ягъакIуэ. АдэкIэ, кхъухышихуэм псым дзэ фIыцIэр къреш, абы нарт лыхъужъхэр поув:

*Дунеижсым батэр щагъэш,
Дзэ зезышэр ди ужь имыкI,
Дзэшхуэр къышельэрышэм,
Ельерышэ лъагъуэр дгъэбыдэш,
Жъэпкъыр быдапIэш, жытIэри...
Ди лъэримыхь гуцэхэр догъакIуэ.
Кхъухышихуэ гуцэр къышыкIуэм,
Дзэ фIыцIей жагъуэр къиреш,
Дзэшхуэ гуцэр щызэшIэшасэм,
Лыхъухэм дамэр къатокIэ [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-з. П. 22].*

Хъесанэ Гъузер (1861 гь. къ.) и вариантым а пычыгъуэм мыпхуэдэ къэIуэтэкIэ иIэш:

*Псы ежэхми сывэпыроплъ,
Кхъухь фIыцIэжсэхэр къизэпыраху,
Дзэ фIыцIэжсэ мыгъуэр къизэпыришищ...
ДзэпитIкIи зынаузэшIац.*

< ... >

*Дзэ фIыцIэжсэхэр къизэрыдэкIыр
Уэ къуришыжым и лъагъуэ закъуэш.
Шу нэхъыф<I>хэр лъагъуэм Iуагъеувэ,*

Я нэхъыкIэр жъэпкъым щIохъэж [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-и. П. 11].

А зауэр гуашIэу зэрышытар, «шу закъуэу» хахуагъэ къигъэлъагъуэу Тотрэш абы зэрыхэтар мы псальхэм къаIуатэ:

*Къералиблыр нызэшIошасэ...
Джатэжсэхэрэ хъэшхъерыIуэдзэм
И дзэпкъитIымкIэ лъыхэр ныпожс,
ПищIэгъуалэжсэым лъыхэр ножсэх,
< ... >
Уэ лыкIуэхэр ныпхудогъакIуэ,
ЛыкIуэу ныпхуэдгъекIуар
ЩыхъэкIуиеу къитхуогъекIуэж.*

*Удэпльейм – вагъуэшхуэ закъуэиц,
Албэч и къуэр закъуэрзыауэиц... [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-и.
П. 11].*

Псалтьэхэр, жыІэгъуэхэр нэгъуэщIми, мыхъэнекIэ мыбы пэгъунэгъущ адекIэ зи гутъу тщыну «Дзэ гъэшынэ шу закъуэ» пшинальэм и щIэдзапIэри:

*Уей, хъэзырыдзэр дзэшхуает, дзэ фIыцIэт,
Хы фIыцIэжсым къытхээц, къисыкIц,
ПсыжсыкIэкIэ къигъазэц, къибзыхьц,
Тыхъаер хэку гъунэм къыицицIц,
НартыцIым щыятэц, щытIысц...
Нартыжъхэр зэхохъэ, зэхуос,
Нарт хасэр зоупицIыр, зэцIогъу,
Мэгъужсыр ягъапльэ, зоплтыж,
Зоплтыжри нартыдзэр мэшэс,
Мэшэсри, бжыщхэ гуэрэнти, мэув,
ГуашIэвыйжь пальэти ныдокI,
ГуэрэнныжсыкIэкIэ нагъазэ, мэзуэ,
Зауаер а махуэ гущэм наублэц.
Лым и бланэхэр зэпоуэ, зоунэху,
Хуэмыху и Iэщэр къыIуагуэ, къыIуагуэ,*

*Гуэрэнныжь лъапэ мэгызэ, мэбатэ... [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П.
32-л. П. 3].*

«Нартыжь уэрэдым» къышхъэшыкIыу, «Дзэ гъэшынэ шу закъуэ» пшинальэм сюжет шэцIа иIэщ, икIи адекIэ абы зэрызиужъар пэгъунэгъущ Начо КIэмацэ (1879 г. къ.) къиIуэтэжауэ щыта «Бэдынокъуэ къизэральхуар» [Нарты... 2020: 27-30], КIуай Исмахыил (1876 г. къ) – «Шэбатныкъо икъэхъуIэр» [Нарты... 2020: 34-36], Пшыдатэкъо Мадин (1929 г. къ.) – «Нарт Шэбатныкъо икIэлэгъор» [Нарты... 2020: 38-44], Бжъунай Мухъэмэд (1856 г. къ.) – «Бэдынокъуэ чынтым зэрэзэуар» [Нарты... 2020: 54-55] хъыбархэм дызыщрихъэлIэ сюжетым.

Сюжетыр зэм Бэдынокъуэ и анэм, зэм езы лыхъужым теухуауэ щыт щхъэкIэ, тIум щыгъуэми къаIуатэр зыщ: нарт хэкум бий бзаджэр бжыгъэншэу къытоуэ; абы нартхэр хигъапльэу здызэхэтым, дэнэ къикIами ямыщIэу, шу закъуэ къахохъэри бийр лъэрышыкI ешI. Бэдынокъуэ и анэм теухуа хъыбархэм мыбы адекIэ къыпещэ, Бэдынокъуэ къизэральхуа сюжетыр. Тотрэш и пшинальэм апхуэдэ зыгуэри хэткъым, атIэ зытеухуар, къизэрыжытIам хуэдэу, щынальэр бийм щыхъумэнэрыщ. Бэдынокъуэ (е и анэм) ехъэлIа сюжетым къизэрыщхъэшыкIыр, мыхэр е хъыбар къудейуэ, е хъыбаррэ пшинальэу зэшIэту къэIуэтамэ, Тотрэш теухуар и къыхъагъкIэ пшинальэм и теплъэр иIэу гъэпсац. Абы къыдэкIуэу, Бэдынокъуэ и циклым дызыщрихъэлIэ чынхэм япIэкIэ, мыбдежым бий бзаджэу нартхэм къалтыкъуэкIыр хазархэрщ. Адрейуэ пкъыгъуэ дызрихъэлIэу хъуамкIэ, къэIуэтэкIэкIэ зэшхъэшыкIми, тIури зетохуэ. Уеблэмэ, лыхъужыр, и шыр, и джатэр, н. зыгъэбелджылы псальэ, жыІэгъуэ зэрыIыгъ щхъэхуэхэри абы къыпкърахауэ мы къэкIуэну щапхъэхэм шеч дагъэшI, бзэр къулей зыщI художественэ Iэмалхэр (егъэшхъыныгъэ,

егъэлеиныгъэ, эпитет, н.) ЙуэрыІуатэхэкI зэмымІэужыгъуэхэм, жанр зэхуэмыйдэхэм хыхъэхэри къизэшІиубыдэу, зэІэпыхыныр ЙуэрыІуатэм и пщалъэу щыт пэтми:

1. Бэдынокъуэ ехъэлIам: «— Уи тцІэгъуэплъу блапцэ *ицхъэ гъурыр* Iэ кIуэцI ижыну гъэпсац...» [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-д. П. 14]. Тотрэш теухуам: «Зы шыгъуэ тесци, бланацхъэц, *ицхъэ гъуриц*» [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-л. П. 3].

2. Бэдынокъуэ ехъэлIам: «*И шы лъабжъэм къышIидзар КъуаницIапцIэу* мэхуарзэ, *И шыпэ бзийм кърихуам Гъуэгу напцIитIыр нелыгъуэ*» [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-е. П. 6]. Тотрэш теухуам: «*И гъуэгу напцIитIыр пэбзийм елытицI, КъуаницIэм и куэдыр шы ужсым Ѣохъей*» [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-л. П. 3].

ЗэрыжытIащи, хэку хъумэнээр нарт эпосым нэхъ иужку къыхыхъа мотивхэм ящыц зыщ: ищхъэкIэ дызытепсэлъыхъа «Нартыжь уэрэдыр» къуумыльтытэмэ, нарт лыхъужхъэм щышу нэхъышIэ дыдэу ябж Бэдынокъуэ ехъэлIа циклым и пэ абы зыщIыпIи дыщрихъэлIэркъым. Сюжетыр абы «Іэпизыхыжа» Тотрэш и пшинальэр абы нэхърэ зэрынэхъышIэжми шеч гуэри къыпхутехъэну къытщыхъуркъым. Абы къыдэкIуэу гу зылъытапхъэрачи, Бэдынокъуэ и ныкъуэкъуэгъуу щыт чынхэр эпическэ лъэпкъмэ, абы, даукI, хуэдэкъым адыгэхэр зэгуэр зыжъэхэуау щыта хазарыдзэр, икIи ар къызэрыхыхъэм пшинальэм щекIуэкI Йуэхугъуэр тхыдэм нэхъ пэгъунэгъу ешIыр.

Тхыдэтххэм я фIыцIэкIэ, куэд щIауэ наIуэ къэхъуаш VIII-X лIэшIыгъуэхэм зэфIэува Хазар каганатымрэ Кавказ Ищхъэрэм щыпсэу лъэпкъхэмрэ я зэхуштыкIэр тынш дыдэу зэремыкIуэкIар [История... 1975: 76]. Цыху гъашIэм къыщыхъу дэтхэнэ зы Йуэхугъуэшхуэри зыщIэзышI ЙуэрыІуатэм ари гулъытэншэу къигъэнакъым: абы теухуа уэрэд, хъыбар зыбжанэ къэунэхуаш. А къэхъугъэм ехъэлIауэ Нэгумэ Шорэ зэгуэр итхыгъят: «Зыкъомым зэрагугъэмкIэ, адыгэхэр хазархэм я унафэм щIэту щытащ; ауэ хазархэм адыгэхэр пщылIыпIэм зэрырагъэувау щытамкIэ хъыбархэм зыри жаIэжыркъым. Ауэ абы зыкIи темыхуэу, хазархэмрэ тмутараракансэ пщыхэмрэ зэрэзэуахэр куэду ЙупцIу хъыбарыжхэм къыхощыж» [Ногмов 1958: 114].

Нэгумэм зи гугъу ищIыр «Алыджыкъуэпщ и уэрэдымрэ» «Сэркъялэ зауэм» ехъэлIамрэ абыхэм ятеухуэжа хъыбархэмрэш. Мис япэ уэрэдым хэт псальэхэр:

«Хы адырышIмэ си ижсырабгъунэр темыкI,
Кхъухышихуэ къикIмэ дыщэ хъущIанэхэр зыхоплъынэ.
«Тхъэмэ и СозэрэщымкIэ сигъапцIэш», – жеIэри мэдалъэ.
А пщышхуэмэ тхъэр и лышицIэжисц.
Алыджыкъуэр зауэ зэхэшэш.
Алыджыкъуэпщым АскъялэмкIэ уи гур мэдауэ.
Щыблэуэ ди адыгэдзэр зыдикIыу зэдагъэзэжисц.
«Тхъэм и СозэрэщымкIэ сигъапцIэш», – жеIэри мэдалъэ.
Алыджыкъуэпщыр кIуэжыкIэ мышIэш» [Ногмов... 1958: 115].

Щэнныгъэлъым уэрэдыр адыгэ-хазар зауэм теухуауэ жиIэ пэтми, зэрынэрыльагъущи, ар мы псальэ къудейхэмкIэ гурыIуэгъуэ хъуркъым. Ауэ абы теухуа хъыбарым апхуэдэу зэрыштыр наIуэ къещIыжыр. Нэгумэм къихъ хъыбарым ипкъ иткIэ жыпIэмэ, адыгэпщ Бэлэтокъуэ Безрыкъуэрэ Къанж Алыджыкъуэпшырмэ я дзэхэр зэгухъэри хазархэм езэуэну кIуаш. Дзэм щыщ цIыху зыбжанэ къыздыштэри бийм я тIасхъэ щIихыну Алыджыкъуэпшыр ежъяуэ, езыхэм нэхърэ куэдкIэ нэхъыбэ хазарыдзэм Iуоуэ, Алыджыкъуэпшри гъэр ящI. Безрыкъуэпшыр ар гъэр зыщIа биидзэм теуэу зэтрикъута щхъэкIэ, Алыджыкъуэпшыр къызэрыхуэмыгъуэтыжам абы тепыIэгъуэ къритыртэкъым. А щытыкIэхэр къыхэшыжу уэрэдри зэхалъхъаш [Ногмов... 1958: 114-115].

Пэжщ, хъыбарым и кIэр абдежым щиухыркъым. КъызэрыщIэкIамкIэ, Алыджыкъуэпшыр Саркъалэ (Аскъалэ) гъэру щайыгът. А Iуэхур къызэрыхъурэ ильэсиш дэкIауэ, тэтэр хъаныр адыгэхэм къитеуаш. Мыдрейхэри, опсхэм дэIэпшыкъуэгъуу дзэшхуэ къагъэкIуати, ахэри ящIыгъуу хъаныдзэм пэуваш. АршхээкIэ хъаным абыхэм зэгурыIуэныгъэ къарищIылIаш, зэгухъэу Аскъалэ къащтэмэ, адыгэхэм я гугъу къимыщIыну. Псори абыкIэ арэзы щыхъум, быдапIэм теуаш, Безрыкъуэм ар къигъесэбэпри, хазархэм гъэру яIыгъ Алыджыкъуэпшыр хуит къищIыжааш. Нэгумэм зэритхымкIэ, «Сэркъалэ зауэ» уэрэдыр а Iуэхугъуэм теухуауэ яусаш, еzym и «Адыгэ народым и тхыдэ» тхылъми къытридзааш [Ногмов... 1958: 117-118].

Мыбдежым, щIыпIэшхуэIуэ зэрышиубыдынум, абы щыгъуэми къэтIуэтэну дызыхуейр япэ уэрэдым белджылы къищIу зэрыштым къыхэкIыу, абы и псальэхэр къыщтихъиркъым. Ауэ къыжыIапхъэш, арикI, хъыбарыр щIымыгъумэ, зытеухуар къызэрыбгурымыIуэр. Псалтьэм папщIэ, уэрэдым дызыщрихъэлIэ «ЗауэлIхэр гъуэмыладжэ хъумэ, Безрыкъуэ я гъуэмылалъэш. Тэтэр хъаным къыхушиа дзэшхуэм дунешихуэр къизэуфынт...» [Ногмов... 1958: 118] сатырхэм къыхэш Безрыкъуэр хэтми, абы тэтэр хъаным дзэшхуэ къищIыхуишам и щхъэусыгъуэри IупщI хъуну къищIэкIынтекъым, уэрэдым ехъэлIауэ ищхээкIэ къэтхъа хъыбарым ар къимыIуатэу щытатэмэ.

Мы тепльэр тхыдэр зи лъабжъэ эпосым хыхъэ уэрэдыхъэмрэ хъыбархэмрэ ябгъэдэль щхъэхуэныгъэу, абыкIэ ахэр нарт пшынальэхэм къазэрыщхъэшыбгъэкI хъуну нэшэнэ нэхъыщхъэхэм ящыщ зыуэ зэрыштым щIэнныгъэлIхэм гу зэрыльватэрэ зэман зыбжанэ дэкIааш. Псалтьэм папщIэ, Гъут I.M. «Нартыжь уэрэдым» теухуауэ иригъэкIуэкIа къэхутэныгъэм мыпхуэдэ гупсысэхэр къыщтихъаш: мы уэрэдым сюжет укъуэдия зэrimыIэмрэ композицэ и лъэнныкъуэкIэ бгъэдэль ухуэкIэмрэ ар тхыдэр зи лъабжъэ уэрэдыхъэм пэгъунэгъу ящI; лъыхъужь эпосым и хабзэхэм ящыщ, зы лъыхъужьым игъэхъахэм композицэр тегъэпсыхъарэ абы и IуэхущIафэхэр къызэпкърихыу зэрыштыр; тхыдэр зи лъабжъэ уэрэдыхъэм лъыхъужьым бгъэдэль хъэл-щэн, щытыкIэ (Лыгъэ, хахуагъэ, н.) зыбжанэ е и образыр зыгъэбелджылы эпитетхэр къыщтихъаш арщ, абы щыгъуэми ахэр гурыIуэгъуэ, IупщI зыщIыр уэрэдым къыдэгъуэгурыйкIуэ хъыбарырщ [Гутов 1993: 20]. Щэнныгъэлъым къижиIахэм хуэдэш Нэгумэм зи гугъу ищIа уэрэдитПри.

Тотрэш теухуа пшынальэм дежкIэ дгъэзэжмэ, хъыбар щIымыгъуми, ильяшIэкIэ къэтхъ сатыр зыбжанэм белджылы къащI, нартхэм хэт къатеуами,

дэнекІэ къикІами, дэнекІэ ягъэзами, бийр дауэ шынагъуэу щитами, нартыщым сыйт щагъехъами:

«*Уей, хъэзырыдзэр дзэшихуает, дзэ фыцІэт,
Хы фыцІэжсыым къытехъэш, къисыкІиц,
ПсыжсыкІэкІэ къигъазэш, къибзыхъиц,
Тыхаер хэку гъунэм къыицишІиц,*

Нартыщым щыятэш, щытІысш...» [АИГИ КБНЦ РАН. Ф. 12. Оп. 1. П. 32-л. П. 3].

Хъэзырыдзэ псалъэр къизэрыхэщымкІэ, пшынальэр ищхъэкІэ Нэгумэм и тхылъым къышыхъа уэрэдитЫм щыбгъунти тхыдэр зи лъабжъэ эпосым хэбгъехъэнт, адыгэ-хазар зауэм ехъэлІаш, жыпІэнти. Ауэ мы зы закъуэм фІэкІа, апхуэдэ Иемал къидитыну дызытепсэлъыхъахэм щышу зы нэщэни мыбы бгъэдэлькъым – ебэкІыр нарт пшынальэрэм я щытыкІэхэрш. Апхуэдэхэш Гъут I.M. къихигъебелджылакІауэ зи гугъу тщІа тепльехэр: пшынальэм сюжет укъуэдия иІэш; зы лыхъужьым игъэхъахэм композицэр тегъэпсыхъарэ абы и ІуэхущІафэхэр къизэпкърихъу щытш. НэгъуэшІу жыпІэмэ, Іуэхур къизэрежъам щыщІэдзау зэриухыжам нэсиху къауатэу и пкъыгъуэ нэхъышхъэхэр зэрызэкІэлъыхъам пшынальэр гурыІуэгъуэ яшІ. Апхуэдэу, Бэдынокъуэ и хъыбару зи гугъу тщІам хуэдэу, мыбыи мы пкъыгъуэхэр къихобелджылыкІ: 1) хы ФыцІэм къизэпрокІри дзэ фыцІэу хазархэр нартхэм къатоуэ; 2) нартхэр абы къигъэнэщхъеяуэ здызэхэтым, дэнекІэ къикІами ямыщІэу, зы шу зэгъэпэща (Тотрэш) къахохъэ; 3) и закъуэу биидзэр зэтрекъутэри апхуэдэ щыкІэкІэ нарт щынальэр бийм щехъумэ; 4) игъэхъа хахуагъэм папшІэ, ар нартхэм ягъафІэ. А псом къидекІуэу, нэхъ пасэу къэунэхуа эпос лэужыгъуэм и нэщэнэш, пшынальэм щекІуэкІ къэхъугъэр нарт щынальэм епхауэ, бийм пэувар нарт шухэр (Уэзырмэс, Гуэгуэжь, Шужъей, Тотрэш) арауэ зэрыштыр.

Аращи, пшынальэм и сюжетым ІуэхугъуитІ – нартхэм я дунейр къэуэтэныимрэ лъэпкъым и тхыдэм къыхэшыж зы Йыхъэрэ (адыгэхэмрэ хазархэмрэ я зэхуаку къидэхъуауэ щита зауэмрэ) – щызэхэуухуенащ. ДызэригугъэмкІэ, Гъут I.M. «Нартыжь уэрэдым» ехъэлІауэ «пшынальэм мы дунейр къизэрыунэхуамрэ цыху цыкІум я тхыдэмрэ мифологии хабзэкІэ къышыІуэтэжауэ щытагъэну» къихильхъа гупсысэм мыри къитІасэу къышІэкІынущ. Абы къидгъэкІращи, лыхъужь эпосым и хабзэм тету лъэпкъым и гъащІэм и зы тепльегъуэм (адыгэ-хазар зауэм) хуэгъэзауэ Тотрэш и пшынальэр яусауэ хуэбгъэфащэ хъунущ. Апхуэдэу щытмэ, мыбдежым къэхъуаращи, ІуэрыІуатэм зэрихабзэу, нэхъ пасэу цикл щхъэхуэхэм щызэфІэувагъэххэу хъэзыру хэт сюжет, образ хъэл-щэнхэр, нэгъуэшІ щытыкІэхэри пшынальэм «къигъэІэрыхуауэ» арш.

«Тлотэрэш и бжыпэ дыкъуакъуэ» пшынальэми а щытыкІэ дыдэхэр дыдолъагъу. Ауэ, ипэрейм къышхъэшыкІыу, мыбы лъабжъэ хуэхъуар дуней псом щызекІуэ, лыхъужь эпосымрэ псысэхэмрэ зыужыныгъэшхуэ щызыгъуэта АТ 300 сюжетырш. Хабзэу зэрыштыщи, мыбы мыпхуэдэ къэуэтэкІэ иІэш: благъуэм псыр субыдри, къиутІыпшыжын папшІэ, набдэ зытельым я нэхъ дахэ хъыджэбзыр жылэм къапеубыд; лыхъужьым благъуэр

еукІри хъыдджэбзыр кърегъэл, щхъэгъуси хуохъу. Адыгэ ІуэрыІуатэм сюжетыр зерыхэтым и щапхъэу къэбгъельбагъуэ хъунущ «Мышэ и къуэ Батыр» [Адыгские сказки... 2018: 6-22] псысэ цІэрыІуэр, нарт эпосым деж «Батэрэз благуэр зэриукІар» [Нарты... 1971: 166-170], н. Абыхэм къащхъэшыкІыу, «ПлотІэрэш и бжыпэ дыкъуакъуэ» пшыналъэм сюжетым и къэІуэтэкІэм щхъэхуэнгъэ хэльщ: Хы тІууашІэ къыдокІри псыблаер нартхэм къатоуэ, я Іещхэр ехьри мэкІуэж; жылэм я лъэІукІэ Тотрэш йожъэ, блэм езэуэну. АдэкІэ сюжетым и зыгужыкІэр Сосрыкъуэ мафІэ къызэрихъам хуокІуэжыр. Хъэбэчыр Азэмэт (1919 г. къ.) кыІуэтэжауэ щыта вариантым [Нарты... 2012: 292-294] къызэрихъэшымкІэ, иныжым Сосрыкъуэ къыжреІэ, езы иныжым и джатэм фІэкІа, ар зэrimыукІынур. Джатэм тельыджаагъэ бгъэдэлъщи, бгъэдыхъІамэ, къохуэхри тІуэ зэпеупшІ. Ар иныжым ешІэжри, гъэпцІагъэкІэ джатэм Сосрыкъуэ иригъэукІыну араш зыхушІэкъур. Сосрыкъуэ джатэм пэлъэщауэ къихъу щилъагъуکІэ, иныжыр аргуэрү бзаджагъэм хуокІуэ: иукІа нэужъ, и пшэ лынтухуэр къыхилъэфре и бгым щИпхэмэ, иныжым и къарур Сосрыкъуэ къыхыхъэну къыжреІэ. АрщхъэкІэ, къызэришІэкІамкІэ, зыльэІэсыр лынтухуэм тІуэ зэпиупшІырт. Сосрыкъуэ ар къышишІэм, лынтухуэр хыфІедзэж, мафІэр къехьри къегъэзэж. Тотрэш теухуа пшыналъэми мы пкъыгъуэ дыдэхэм дышрохъэлІэ, ауэ я къэІуэтэкІэр нэгъуэшІщ: и щхъихыр щыпаупшІым, Тотрэш зэрытэмыкІуэнур къызыгурыІуа блэр бзаджагъэм хуокІуэр: щхъэ ебланэмкІэ къопсалъэри, къиутІыпща шэрэзыр Іэ пцІанэкІэ къищтэу и бжыпэ пэ закъуэр абыкІэ ихъуэжыну (бжыпэ дыкъуакъуэ ищІыну), апхуэдэу хъумэ, къыпэлъэш дунейм темытыну лыхъужым къыжреІэ. Нарт хъыжъэм блэр иукІыу Іэ пцІанэкІэ шэрэзыр къищтэну щыхуежъекІэ, шэрэzym зыкъедзри и джатэпэр пех, абы фІокІри и псэфыльэм зынедз. АрщхъэкІэ Дэбэч гъукІэм ищІа афэм пхымыкІыгу къонэ. А псом зи къарур щИха шэрэзыр, зэран мыхъужыну къышишІэкІэ, Тотрэш къештэри и бжыпэм фІегъэтІысхъэ, апхуэдэ щІыкІэкли нартхэм бжыпэ дыкъуакъуэр къахехъэ.

Мы иужърейм тепшІыхъмэ, Тотрэш и образым хыдолъагъуэ нэхъ пасэрэйуэ щІэныгъэлІхэм къалъытэ «щэнхабзэ лыхъужым» (*культурный герой – терминыр япэу адигэбзэкІэ зыгъэпсар Гъут Іэдэмщ* [Гутов 2010: 59]) и хъэл-щэн. Мыр хуэдэш япэ дыдэу ху жылэр къэзыхута Тхъэгъэлэдж, мэз псэущхъэхэр къэзыгъэІеса Амыщ, япэ гъубжэр, Іэдэр, уадэр зыщІа Лъэпш, нартхэм мафІэ къахуэзыхъа Сосрыкъуэ, н. ЦыпІынэ А.А. къызэрилъытэмкІэ, мыпхуэдэ къалэнхэр я пшэ дэльу нарт эпосым нэхъ иужъкІэ къыхыхъаш нартыхур япэу хэкум къизыхъа ЩэрэлІыкъуэ, Пагуэ и къуэ Тэтэрщауэ сымэ, ищхъэкІэ зи гугъу тщІа, пасэрэй щытыкІэм ебакъуэу (Іэдэ, уадэ, гъубжэ зэришІам къыдэкІуэу) щІэпщакІуэ хабзэм и къежжапІэ хъуа Лъэпш, нэхъыжым ижърабгъу етыныр къэзубла Пагуэ и къуэ Тэтэрщауэ, н. [Ципинов 2000]. Дызэрышыгъуазэщи, япэ дыдэ цІыхум зыІэригъэхъа Іэмэпсымэхэм, Іещхэм бжыри ящышщ, ирагъэфІакІуэ зэпштурэ зэман куэдкІэ къызэрыздрахъэкІами шэч хэлькъым, бжы дыкъуакъуэр пэ закъуэм нэхърэ нэхъ иужъ къызэрыунэхуари гурыІуэгъуэш. А псом тепшІыхъмэ, игъэзащІэ щэнхабзэ къалэн теухуауэ, Тотрэш щІэныгъэлым къихэгъекІа етІуанэ гупым нэхъ хозагъэ. Абы къыдэкІуэу, мыр, зэрыжытІауэ, курит ллЭшІыгъуэм щыІа

Лыхъусэжъ хъыжъэм и щапхъэ гъуэзэджэщи, е къэкІыгъэ (Тхъэгъэлэдж, Пагуэ и къуэ Тэтэрщауэ сымэ хуэдэу), е зэрылажъэ Іэмэпсымэ гуэр къеунэхуным и щІэдзапІэу щыткъым, атІэ цыихубэм къахихъэр зэуэлІым, зекІуэлым и Іэщэфащэхэм ящыш зыш – бжырщ (бжы дыкъуакъуэрщ). Абы къикІрачи, «щэнхабзэ лыхъужьым» и образыр зэман жыжъэм къышежъэми, Тотрэш и ІуэхущІафэм нэхъ иужыІуэклэ къеунэхуа нэщэнэ хыдолъагъуэ.

КъыжытІа псом къызэрагъэлъэгъуащи, Тотрэш ехъэлІа сюжетхэм, еzym и образом дызыщрихъэлІэ пкъыгъуэхэм, хъэл-щэнхэм я щІэдзапІэр зэман жыжъэм мэІэбэр. Ауэ курыхуу хэтлъагъуэ щытыкІэхэм тепщиыхъмэ, мыбыхэм я зуужыныгъэм и лъагапІэу къэлтыгапхъэр ди лыхъужь эпосым къикІуа гъуэгуанэм щышу нэхъ иужыІуэклэ ар (эпосыр) зыхуэкІуа лъэхъэнэрщ. Апхуэдэу зэрыштым и сэбэпкІэ – зэман зэпэшхъэхуэхэм къышежъя пкъыгъуэхэр зэрызэхэшыпсихъам – мы лыхъужьым ехъэлІа хыбархэмрэ пшинальэхэмрэ ІуэрыІуатэхэкІ нэгъэса къицІыкІаш. Мы иужьрейуэ зи гугъу тщІа пшинальитІым нэхъ тегъэшІауэ жыпІэмэ, ахэр ди зэманым къесаш къэзыІуэтэжа Къарэгъул МытІрэ (1865 г. къ.) зытхыжа Жаным Борисрэ я фыщІэкІэ. Езы пшинальэхэм щэныгъэм дежкІэ мыхъэнэшхуэ яІэу къытшохъу, нарт эпосым и кІэух лъэхъэнэм бгъэдэль тепльэхэр гъэбелджылынымкІэ гъуазэ хъуэ зэрыштымкІэ.

ПшинальитІри «Адыгэ ІуэрыІуатэхэр» тхылъым къытрадзауэ щытащ [Адыгский фольклор... 1963: 226-231], дэри ахэр хэдгъэхъащ иджыпсту дгъэхъэзыр «Нартхэр. Адыгэ эпос» тхылъхэм я IV томым. Апхуэдэу щІэтщІами щхъэусыгъуэ иІэш. Япрауэ, мыбдежым къыщыжыІапхъэш, нарт эпосыр мифологием къитэджыкІуу лыхъужь эпосым хуэкІуэрэ адекІэ игъуэта зуужыныгъэр ІупщІу къицын хуэдэу мы къидекІыгъуэхэр зэрызэкІэлтыхъар. Абы ипкъ иткІэ япэ томым кІуаш эпосым и ублапІэ лъэхъэнэмрэ (Амыш, Тхъэгъэлэдж, Лъэпщ, н. я циклхэр) нэхъ пасэу зэфІэува Сосрыкъуэ и циклымрэ [Нарты... 2012]; етІуанэм къызэшІеубыдэ, абыхэм къакІэлыкІуа Уэзырмэс, Батрэз, Ашэмэз сымэ ехъэлІа хыбархэмрэ пшинальэхэмрэ [Нарты... 2017]; ешанэ тхылъым хыхъащ «нэхъыщІэжу» къалъытэ Бэдынокъуэрэ Щауейрэ я циклхэр [Нарты... 2020]. Мы иужьрейхэм хыдолъагъуэ лыхъужь эпосым и зуужыныгъэр кІуэ пэтми зэрыужыхым и нэщэнэхэр: Бэдынокъуэ и пшинальэр нарт эпосым и поэтикэм къитІасэу щыт пэтми, прозэу къэІуэта ІуэрыІуатэхэкІхэм иужькІэ къеунэхуа адигэ хыбарыжхэмрэ лыхъужь псысэхэмрэ яжъ къазэрыщИихум гу лъумытэу къанэркым; Щауей ехъэлІахэрачи, мыбыхэм цикл къызэрагъэшІимрэ нартхэм я дунейр къызэрыщыгъэльэгъуамрэ къуумылъытэмэ, лыхъужь псысэм псори хэбгъыхъами, ущыуэнукъым, мы псысэ лІэужыгъуэм и щытыкІэ куэд апхуэдизкІэ ебэкІуу мыбыхэм зышІашащи. Апхуэдэу щыт пэтми, жыпІэ хъунукъым, эпосыр «зытет гъуэгуанэр» абдежым занщІэу къыщыувыІэу. АтІэ, къехъуаращи, зи гугъу тщІа нэщэнэхэр нэхъ ІупщІыжу зыхэтлъагъуэ циклхэр, хыбар е пшинальэ зырызхэр абыхэм къакІэльокІуэ. А нэщэнэхэм къадекІуэу, мыбыхэм нэгъуэшІ зы щхъэхуэныгы ябгъэдэлъщ: сюжет и лъэныкъуэкІэ, образхэм я хъэл-щэн ехъэлІауэ, нэхъыбэу мыбдежым дызыщрихъэлІэр ипекІэ циклхэм щызэфІэувауэ щытахэрщ. Абы къыхэкІкІэ, мы хыбархэмрэ

пшынальэхэмрэ «эпосыр кызызэццээзыкъуэж лъэхъэнэкцэ» уеджэ хъуну къыдолъытэ. А щытыкцем и щапхъэ гъуэзэджэц Тотрэш таухуа пшынальитц зи гутъу тщар.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

Адыгские сказки... 2018 – *Адыгские сказки*: в 2-х т. Т. 2: Волшебные сказки [на адыг. яз.: Адыгэ таурыхъэр. Томитцу. 2-нэ т: Тельыджец таурыхъэр] / Сост. Ж.Г. Тхамокова (Браева). – Нальчик: Ред.-изд. отдел ИГИ КБНЦ РАН, 2018. – 592 с.

Адыгский фольклор... 1963 – *Адыгский фольклор* [на адыг. яз. Адыгэ Йуэрыуатэхэр]. В 2-х т. Т. 1 / Сост. З.П. Кардангушев. – Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1963. – 270 с.

АИГИ КБНЦ РАН – *Архив* Института гуманитарных исследований Кабардино-Балкарского научного центра Российской академии наук.

Березкин, Дувакин – *Березкин Ю.Е., Дувакин Е.Н.* Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам. Аналитический каталог // Ruthenia.ru – объединенное гуманитарное издательство: сайт. URL: <https://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/index.htm> (дата обращения: 13.10.2020).

Гадагатль 1967 – *Гадагатль А.М.* Героический эпос «Нарты» и его генезис. – Краснодар: Краснодарское книжное издательство, 1967. – 423 с.

Гутов 2010 – *Гутов А.М.* Адыгский фольклор [на адыг. яз. Адыгэ Йуэрыуатэ] // История адыгской (кабардино-черкесской) литературы [на адыг. яз. Адыгэ литературэм и тхыдэ]: в 3-х т. Т. 1 / гл. ред. Х.Т. Тимижев. – Нальчик: ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г.», 2010. – С. 37-81.

Гутов 2009 – *Гутов А.М.* Народный эпос: Традиция и современность. – Нальчик: Издво КБИГИ, 2009. – 228 с.

Гутов 1993 – *Гутов А.М.* Поэтика и типология адыгского нартского эпоса. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – 207 с.

Гутов 2000 – *Гутов А.М.* Художественно-стилевые традиции адыгского эпоса. – Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2000. – 219 с.

Джапуа 2003 – *Джапуа З.Д.* Абхазские архаические сказания о Сасрыкуа и Абрыскиле (Систематика и интерпретация текстов в сопоставлении с кавказским эпическим творчеством. Тексты, переводы, комментарии). – Сухум: Издательство «Алашара», 2003. – 375 с.

История... 1975 – *История Кабардино-Балкарской АССР* [на адыг. яз. Къэбэрдей-Балъкъэр АССР-м и историј]: в 2-х т. Т. 1 / Гл. ред. Т.Х. Кумыков. – Нальчик: Книжное издательство «Эльбрус», 1975. – 519 с.

Кабардинский фольклор... 2000 – *Кабардинский фольклор* / Общ. ред. Г.И. Бродо. – Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2000. – 651 с.

Мифы народов... 1994 – *Мифы народов мира*. Энциклопедия в 2-х т. Т. 2 / Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Российская энциклопедия, 1994. – 719 с.

Нарты... 1971 – *Нарты*. Адыгский эпос [на адыг. яз. Нартхэр. Адыгэ эпос]. Собрание текстов в 7 томах. Т. 4 / Сост. А.М. Гадагатль. – Майкоп: Адыгейское кн. изд-во, 1971. – 331 с.

Нарты... 2012 – *Нарты*. Адыгский эпос: в 3-х т. Т. 1: Ранние циклы эпоса. Сосруко / Гл. ред. А.М. Гутов. – Нальчик: ООО «Тетраграф», 2012. – 424 с.

Нарты... 2017 – *Нарты*. Адыгский эпос: в 3-х т. Т. 2: Озырмес. Батраз. Ашамез / Гл. ред. А.М. Гутов. – Нальчик: ИГИ КБНЦ РАН, 2017. – 468 с. // Институт гуманитарных исследований – филиал ФГБНУ ФНЦ «Кабардино-Балкарский научный центр РАН»: сайт. URL:

<http://www.kbigi.ru/fmedia/2.%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%A2%D0%AB.%D0%A2%D0%BE%D0%BC-2.pdf> (дата обращения: 14.10.2020).

Нарты... 2020 – *Нарты*. Адыгский эпос: в 3-х т. Т. 3: Бадиноко. Шауей / Гл. ред. А.М. Гутов. – Нальчик: Ред.-изд. отдел ИГИ КБНЦ РАН, 2020. – 582 с. // Институт гуманитарных исследований – филиал ФГБНУ ФНЦ «Кабардино-Балкарский научный центр РАН»: сайт. URL: <http://www.kbgi.ru/fmedia/%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%A2%D0%AB-2020%D0%91%D0%AD%D0%94%D0%AB%D0%9D%D0%9E%D0%9A%D0%AA%D0%A3%D0%AD-%D0%94%D0%9B%D0%AF-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%88%D1%8F.pdf> (дата обращения 14.10.2020).

Ногмов 1958 – *Ногмов Ш.Б.* История адыгейского народа [на адыг. яз. Адыгэ народым и тхыдэ] / Перев. З.П. Кардангушева. – Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1958. – 240 с.

Сравнительный указатель... 2018 – *Сравнительный указатель сюжетов адыгских (кабардинских, черкесских, адыгейских) волшебных сказок по системе Аарне-Томпсона* / Сост. Ж.Г. Тхамокова (Браева) // Адыгские сказки: в 2-х т. Т. 2: Волшебные сказки [на адыг. яз.: Адыгэ таурыхъэр. Томитиу. 2-нэ т: Телъыдҗей таурыхъэр] / Сост. Ж.Г. Тхамокова (Браева). – Нальчик: Ред.-изд. отдел ИГИ КБНЦ РАН, 2018. – С. 553-588.

Хут 2003 – *Хут Ш.Х.* Адыгское народное искусство слова. – Майкоп: Адыгейское республиканское книжное издательство, 2003. – 536 с.

Ципинов 2000 – *Ципинов А.А.* «Культурный герой» в мифоэпической традиции адыгов // Вопросы кавказской филологии и истории. – 2000. – Вып. 3. – С. 95-116.

Thompson 1961 – *Thompson S.* The types of the folktale. A classification and bibliography. Antti Aarne's «Verzeichnis der Märchentypen» (FFC № 3) translated and enlarged. Second revision (FFC 184). – Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1961. – 588 p.

REFERENCES

Adygskiy fol'klor. V 2-kh t. T. 1 / Sost. Z.P. Kardangushev [Adyg folklore. In 2 volumes. Vol. 1. Comp. Z.P. Kardangushev]. – Nalchik: Kabardino-Balkarskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1963. – 270 p. (In Adyge)

Adygskije skazki. V 2-kh t. T. 2: Volshebnyye skazki / Sost. Zh.G. Tkhamokova (Brayeva) [Adyg fairy tales. In 2 volumes. Vol. 2: Fairy tales. Comp. Zh.G. Tkhamokova (Braeva)]. – Nalchik: Red.-izd. otdel IGI KBNTS RAN, 2018. – 592 p. (In Adyge)

Arkhiv Instituta gumanitarnykh issledovaniy Kabardino-Balkarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk [Archive of the Institute for Humanitarian Research of the Kabardino-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences]. (In Adyge)

BEREZKIN Yu.Ye., DUVAKIN Ye.N. *Tematiceskaya klassifikatsiya i raspredeleniye fol'klorno-mifologicheskikh motivov po arealam. Analiticheskiy katalog* [Thematic classification and distribution of folklore and mythological motives by areas. Analytical catalog]. IN: Ruthenia.ru – united humanitarian publishing house: website. URL: <https://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/index.htm> (date of access: 13.10.2020). (In Russian)

DZHAPUA Z.D. *Abkhazskiye arkhaicheskiye skazaniya o Sasrykua i Abryskile (Sistemmatika i interpretatsiya tekstov v sopostavlenii s kavkazskim epicheskim tvorchestvom. Teksty, perevody, kommentarii)* [Abkhazian archaic legends about Sasrykua and Abryskil (Systematics and interpretation of texts in comparison with Caucasian epic creativity. Texts, translations, comments)]. – Sukhum: Izdatel'stvo «Alashara», 2003. – 375 p. (In Russian)

GADAGATL' A.M. *Geroicheskiy epos «Narty» i yego genezis* [The heroic epic "Narts" and its genesis]. – Krasnodar: Krasnodarskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1967. – 423 p. (In Russian)

GUTOV A.M. *Adygskiy fol'klor* [Adyg folklore]. IN: *Istoriya adygskoy (kabardino-cherkesskoy) literatury. V 3-kh t. T. 1 / Gl. red. Kh.T. Timizhev* [History of the Adyge (Kabardino-Circassian) literature. In 3 volumes. Vol. 1 / Ch. ed. Kh.T. Timizhev]. – Nalchik: GP KBR «Respublikanskii poligrafkombinat im. Revolyutsii 1905 g.», 2010. – P. 37-81. (In Adyge)

GUTOV A.M. *Khudozhestvenno-stilevyye traditsii adygskogo eposa* [Artistic and stylistic traditions of the Adyge epic]. – Nalchik: Izdatel'skiy tsentr «El'-Fa», 2000. – 219 p. (In Russian)

GUTOV A.M. *Narodnyy epos: Traditsiya i sovremennost'* [Folk Epic: Tradition and Modernity]. – Nalchik: Izd-vo KBIGI, 2009. – 228 p. (In Russian)

GUTOV A.M. *Poetika i tipologiya adygskogo nartskogo eposa* [Poetics and typology of the Adyge Nart epic]. – Moscow: Nauka. Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura», 1993. – 207 p. (In Russian)

Istoriya Kabardino-Balkarskoy ASSR. V 2-kh t. T.1 / Gl. red. T.Kh. Kumykov [History of the Kabardino-Balkarian ASSR. In 2 volumes. Vol. 1. Ch. ed. T.Kh. Kumykov]. – Nalchik: Knizhnaya izdatel'stvo «El'brus», 1975. – 519 p. (In Adyghe)

Kabardinskiy fol'klor / Obshch. red. G.I. Broydo [Kabardian folklore. Gen. ed. G.I. Broido]. – Nalchik: Izdatel'skiy tsentr «El'-Fa», 2000. – 651 p. (In Russian)

KHUT Sh.Kh. *Adygskoye narodnoye iskusstvo slova* [Adyghe folk art of the word]. – Maykop: Adygeyskoye respublikanskoye knizhnoye izdatel'stvo, 2003. – 536 p. (In Russian)

Mify narodov mira. Entsiklopediya v 2-kh t. T. 2 / Gl. red. S.A. Tokarev [Myths of the peoples of the world. Encyclopedia in 2 volumes. Vol. 2. Ch. ed. S.A. Tokarev]. – Moscow: Rossiyskaya entsiklopediya, 1994. – 719 p. (In Russian)

Narty. Adygskiy epos. Sobraniye tekstov v 7 tomakh. T. 4 / Sost. A.M. Gadagatl' [Narts. Adygehe epic. Collection of texts in 7 volumes. Vol. 4. Comp. A.M. Gadagatl]. – Maykop: Adygeiskoe kn. izd-vo, 1971. – 331 p. (In Adyghe)

Narty. Adygskiy epos. V 3-kh t. T. 1: Ranniye tsikly eposa. Sosruko / Gl. red. A.M. Gutov [Narts. Adygehe epic. In 3 volumes. Vol. 1: Early cycles of the epic. Sosruko. Ch. ed. A.M. Gutov]. – Nalchik: OOO «Tetragraf», 2012. – 424 p. (In Adygehe and Russian)

Narty. Adygskiy epos. V 3-kh t. T. 2: Ozyrmes. Batraz. Ashamez / Gl. red. A.M. Gutov [Narts. Adyghe epic. In 3 volumes. Vol. 2: Ozyrmes. Batraz. Ashamez. Ch. ed. A.M. Gutov]. – Nalchik: IGI KBNTS RAN, 2017. – 468 p. IN: Institute for Humanitarian studies – FSBSE FSC "Kabardino-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences": website. URL: <http://www.kbgi.ru/fmedia/2.%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%A2%D0%AB.%D0%A2%D0%BE%D0%BC-2.pdf> (date of access: 14.10.2020). (In Adyghe and Russian)

Narty. Adygskiy epos. V 3-kh t. T. 3: Badinoko. Shauyey / Gl. red. A.M. Gutov [Narts. Adyge epic. In 3 volumes. Vol. 3: Badinoko. Shauyey. Ch. ed. A.M. Gutov]. – Nalchik: Red.-izd. otdel IGI KBNTS RAN, 2020. – 582 p. IN: Institute for Humanitarian studies – FSBSE FSC "Kabardino-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences": website. URL: <http://www.kbgi.ru/fmedia/%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%A2%D0%AB-2020%D0%91%D0%AD%D0%94%D0%AB%D0%9D%D0%9E%D0%9A%D0%AA%D0%A3%D0%AD-%D0%94%D0%9B%D0%AF-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%88%D1%8F.pdf> (date of access: 14.10.2020). (In Adyge and Russian)

NOGMOV Sh.B. *Istoriya adygeyskogo naroda / Perev. Z.P. Kardangushev* [The history of the Adyghe people. Transl. Z.P. Kardangushev]. – Nalchik: Kabardino-Balkarskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1958. – 240 p. (In Adyghe)

Sravnitel'nyy ukazatel' syuzhetov adygskikh (kabardinskikh, cherkesskikh, adygeyskikh) volshebnykh skazok po sisteme Aarne-Tompsona / Sost. Zh.G. Tkhamokova (Brayeva) [Comparative index of plots of the Adyge (Kabardian, Circassian, Adyghe) fairy tales according to the Aarne-Thompson system. Comp. Zh.G. Tkhamokova (Braeva)]. IN: *Adygskie skazki. V 2-kh t. T. 2: Volshebnyye skazki / Sost. Zh.G. Tkhamokova (Brayeva)* [Adyg fairy tales. In 2 volumes. Vol. 2: Fairy tales. Comp. Zh.G. Tkhamokova (Braeva)]. – Nalchik: Red.-izd. otdel IGI KBNTS RAN, 2018. – P. 553-588. (In Russian)

THOMPSON S. The types of the folktale. A classification and bibliography. Antti Aarne's «Verzeichnis der Märchentypen» (FFC No. 3) translated and enlarged. Second revision (FFC 184). – Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1961. – 588 p.

TSIPINOV A.A. «*Kul'turnyy geroy*» v mifoepicheskoy traditsii adygov ["Cultural Hero" in the Myrtoepic Tradition of the Adygs]. IN: *Voprosy kavkazskoy filologii i istorii* [Questions of Caucasian Philology and History]. – 2000. – Issue 3. – P. 95-116. (In Russian)